

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
The Relative Dating and Function of the Southwest
Entrance of Rab'-e Rashidi
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

گاهشناسی نسبی و کاربست سازه ورودی جنوب غربی ربع رشیدی*

بهرام آجورلو^{۱*}، بهزاد مهدی زاده^۲

۱. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران

۲. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اژه، ازبیر، ترکیه

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵

چکیده

بیان مسئله: قدمت، کاربری و بانی سازه ورودی جنوب غربی ربع رشیدی جای پرسش دارد: آیا بازمانده سده ۸ هجری است یا سده‌های ۹ تا ۱۱ هجری؟ و آیا دروازه قلعه بوده است یا درگاه عمارتی غیرنظامی؟ فرضیه پژوهندگان بر مبنای منطق قیاس محتمل تبیین می‌کند که این سازه، دروازه قلعه رشیدیه فترت رومیه تبریز است که به فرمان جعفر پاشای فرنگی عثمانی ساخته شده بود.

هدف پژوهش: ربع رشیدی از سده ۸ تا ۱۱ هجری سه دوره سکونت و کاربری داشته است که شناسایی کاربست و گاهشناسی نسبی ساختارهای معماری هر یک از آن‌ها در چگونگی برنامه‌ریزی‌های مرمتی و گردشگری اثرگذار است.

روش پژوهش: در این پژوهش پس از بررسی و مستندنگاری سازه ورودی جنوب غربی به روش میدانی باستان‌شناختی و ترسیم پلان و رلووه سازه با استفاده از پهپاد، شش گزارش تاریخی دست اول سده‌های ۱۰ و ۱۱ هجری درباره قلعه رشیدیه و فترت رومیه تبریز بررسی شده‌اند: «تاریخ عثمان‌پاشا» (۹۹۳ ق.)، «شجاعت‌نامه» (۹۹۳ ق.)، «تبریزیه» (۹۹۳ ق.)، «تواریخ غزوات سلطان مراد ثالث» (۹۹۶ ق.)، «شرفنامه بدلیسی» (۱۰۰۵ ق.) و «عالم‌آرای عباسی» (۱۰۴۲ ق.).

نتیجه‌گیری: پیوستگی و دوختگی سازه ورودی جنوب غربی با حصار قلعه رشیدیه و همانندی شیوه بنایی و مصالح آن با برج بزرگ جنوبی و بارو دلالت دارد که دروازه ساخته جعفر پاشای فرنگی عثمانی در سال‌های فترت رومیه تبریز است و تنها بخش‌های خشتی و گلی بارو، بازمانده تعمیرات شتابان شاه‌عباس صفوی در بهار ۱۰۱۹ ق. است. سازه هشتی پشت نیم‌برج‌ها نیز کاربری تشریفاتی و ورودی همگانی آن را تبیین می‌کند.

واژگان کلیدی: ربع رشیدی، قلعه رشیدیه، دوره ایلخانی، دوره فترت رومیه تبریز، جعفر پاشای فرنگی عثمانی.

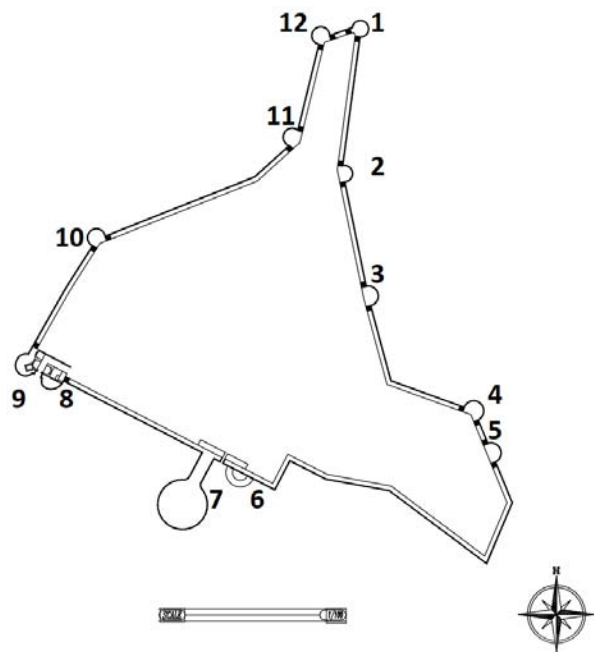
مقدمه

حمدالله مستوفی (Mustawfi, 1919) و «تاریخ اولجایتو» (۷۱۷ ق.) اثر ابوالقاسم کاشانی (Kashani, 2012) و دیوان‌های «جام‌جم» (۷۳۶ ق.) سروده اوحدی اصفهانی مراغی (Maraghi, 1961)، «شهنشاه‌نامه» (۷۳۸ ق.) سروده احمد تبریزی (Tabrizi, 2018) و «غازان‌نامه منظوم» (۷۶۳ ق.) سروده نورالدین اژدری تبریزی (Tabrizi, 2023) با نام‌های شهرچه ربع رشیدی، رشیدآباد و شهرستان رشیدی آمده است. کتاب «تذکره الشعرا» (۸۹۲ ق.) دولت‌شاه سمرقندی (Samarqandi, 1900) نیز در توصیف شکوه و زیبایی ربع رشیدی به‌گزارش نوشته است که ویران کردن آن از ساختن آن بسی دشوارتر است. پژوهش‌های تاریخی بر مبنای وقف‌نامه ربع رشیدی دلالت بر کاربست آن چونان ابواب البر و مدرسه دینی دارد که البته در آن‌جا افزون‌بر تدریس فقه و کلام و شریعت،

خواجه رشیدالدین فضل‌الله... طبیب همدانی، حکیم و صدراعظم دربار ایلخانان در میانه سال‌های ۶۷۱ تا ۶۹۹ ق. در شمال شرقی تبریز، در پایین کوه سرخاب، مجموعه‌ای وقفی و عام‌المنفعه می‌سازد که وصف آن در «الوقفیه الرشیدیه» به خط الواقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف معروف به وقف‌نامه ربع رشیدی (۷۰۹ ق.) به‌قلم شخص ایشان (Hamadani, 1977) و هم چنین کتاب‌های «نزهت‌القلوب» (۷۴۰ ق.) نوشته

* این مقاله برگرفته از پروژه میدانی چهارمین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی و مطالعات حفاظتی-مرمتی ربع رشیدی تبریز، زمستان ۱۴۰۳، نویسنده اول است که با مجوز شماره ۴۰۳۳۶۳۳۵ مؤرخه ۱۴۰۳/۰۹/۱۸ ریاست وقت پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و نظارت مدیریت پایگاه پژوهشی ملی میراث فرهنگی ربع رشیدی انجام شده است.

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۴۷۸۳۵۴۰۰@tabriziau.ac.ir

تصویر ۱. پلان بارو، برج بزرگ جنوبی و برج‌های قلعه رشیدیه. مأخذ: Ajorloo, 2025.

پیشینه پژوهش

ویرانه‌های ربع رشیدی با گزارش‌های نادرمیرزا قاجار (Qajar, 2014) مورد توجه و بررسی ایران‌شناسان قرار گرفت. دونالد ویلبر پس از بازدید میدانی که همراه مجتبی مینوی از این ویرانه‌ها داشت، برای اولین بار پلانی ساده از برج و باروی قلعه رشیدیه ترسیم کرد که تنها ۸ برج و درگاه شمالی را نشان می‌دهد (Wilber & Minovi, 1938). پس از ویلبر که به نادرست برج بزرگ جنوبی را بازمانده رصدخانه‌ای ایلخانی معرفی کرد (Wilber, 1955, 129-131) و لفرام کلایس از مؤسسه باستان‌شناسی آلمان در ۱۳۴۸ ش. اولین بررسی باستان‌شناختی سطح‌الارضی را انجام داد (Ayorloo & Mehdizadeh, 2024). به استثنای کاوش‌های باستان‌شناختی، پژوهش‌هایی که تاکنون درباره ربع رشیدی و ساختارهای معماری آن انجام شده، تنها مبتنی بر گمانه‌زنی‌های ذهنی و بازآفرینی‌های فرضی بوده است؛ از این پژوهش‌های ذهنی و دور از واقعیت‌های عینی معماری و باستان‌شناختی باید به شیلا بلر (Blair, 1984) اشاره شود که بر مبنای کارهای ویلبر، برج و باروی قلعه رشیدیه را ایلخانی تصور کرده و حتی ساختارهای معماری توصیف شده در وقف‌نامه ربع رشیدی را درون باروی همین قلعه گنجانده است. هم‌چنین برج و باروی قلعه رشیدیه ساخته شاه‌عباس صفوی نیز پنداشته شده است، اما بر مبنای متن «عالم‌آرای عباسی» (۱۰۴۲ ق.) ساخت چنین قلعه‌ای بزرگ در کم‌تر از چهل روز ناممکن است (Ayorloo & Mehdizadeh, 2024). شایان یادآوری است که پس از آغاز پروژه بین‌المللی باستان‌شناسی و پژوهش‌های

طبابت و داروسازی و خدمات عالم‌المنفعه نیز انجام می‌شده است (Hoffmann, 2000, 2013, 2014, 2021). ویرانه‌هایی که امروزه روی بخش کنان‌کوه تبریز از سال ۱۳۵۴ ش. با عنوان ربع رشیدی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌اند، با وسعت ۱۳ هکتار، تنها بخشی کوچک از بازمانده‌های مجموعه بزرگ ابواب‌البر رشیدی است (Roshan & Ajorloo, 2019; Ajorloo, 2021). آن بخش از ربع رشیدی که امروز در ناحیه کنان‌کوه تبریز بر جای مانده است، در سال‌های معروف به فترت رومیّه تبریز (۱۰۱۱-۹۹۳ ق.) به قلعه عثمانی تبدیل شد و عثمانیان پیرامون آن بارویی نو با چندین برج کشیدند (تصویر ۱) و پس از آن، نام قلعه رشیدیه رواج یافت؛ چندان‌که نادرمیرزا قاجار (Qajar, 2014) در کتاب «تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز» به آن اشاره کرده و در نقشه‌های قاجاری تبریز نیز عنوان قلعه رشیدیه دیده می‌شود. قلعه رشیدیه پس از لشکرکشی سلطان مرادخان چهارم عثمانی (۱۰۴۵ ق.) برای همیشه ویران و متروک گشت (Ayorloo, 2021; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024; Roshan et al., 2025).

بیان مسئله

کاوش‌های باستان‌شناختی سال‌های ۱۴۰۳-۱۳۹۶ ش دلالت دارند که ربع رشیدی از سده ۸ تا ۱۱ هجری دست‌کم سه دوره سکونت و کاربری داشته است: دوره ایلخانی، دوره پسا ایلخانی و دوره صفوی (Ayorloo, 2017, 2018, 2019, 2021, 2025; Ajorloo et al., 2018, 2019, 2020; Fuchs, 2021; Korn & Heidenreich, 2021; Lorain, 2021; Lorain et al., 2022; Fuchs & Ajorloo, 2023; Gholdori & Ajorloo, 2023; Lorain et al., 2023; Sarabi, 2024a, 2024b; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024; Roshan et al., 2025). بنابراین، مسئله و گاه‌شناسی نسبی و دوره‌بندی ساختارهای معماری هر یک از این سه دوره است؛ یکی از این ساختارهای معماری پرسش‌مند که پاسخ بدان در چگونگی برنامه‌ریزی‌های مرمتی و گردشگری ربع رشیدی اثرگذار است، گاه‌شناسی و کاربری ورودی بزرگی است که در گوشه جنوب‌غربی باروی کنونی قرار دارد (تصویر ۲): آیا این سازه ورودی ساخته دوره ایلخانی و بازمانده عصر خواجه رشیدالدین است یا سده‌های ۹ تا ۱۱ هجری؟ و آیا دروازه قلعه بوده است یا درگاه عمارتی غیرنظامی؟ در پاسخ بدین پرسش، فرضیه پژوهشگران بر مبنای منطق قیاس محتمل تبیین می‌کند که سازه ورودی بزرگ گوشه جنوب‌غربی ربع رشیدی، دروازه قلعه رشیدیه است که به فرمان جعفرپاشای فرنگی عثمانی در سال‌های فترت رومیّه تبریز ساخته شد.

دالان L شکل پشت هشتی ۳/۸۰ متر پهنا دارد و خروجی آن در سمت راست و رو به شرق قرار داشته است. بازمانده سازه گچ‌اندودی قدیمی که کریستیان فوکس آن را گزارش کرده است، در سمت راست و رو به جنوب همین دالان دیده می‌شود (Fuchs, 2021; Fuchs & Ajorloo, 2023). اندازه هشتی ۱۲×۲۳ متر است. در دو سوی چپ و راست هشتی، دو اتاقک آجری نیمه هشت‌ضلعی و دارای طاقچه ساخته‌اند که بلندی کف آن‌ها از کف راهروی ورودی ۷۰ سانتی‌متر است (تصاویر ۳ و ۴). پشت هر یک از این فضاهای آجری دو اتاقک آجری دیگر ساخته‌اند که با یک راهرو به یکدیگر راه دارند (تصاویر ۳ و ۴). مساحت فضای ساخته از آجر ضلع شرقی که پشت نیم‌برج شماره ۸ قرار دارد، ۲۵ مترمربع است که با راهرویی به پهنا ۸۵ سانتی‌متر به اتاقک پشتی راه می‌یابد؛ پهنا ۱۲۰ سانتی‌متر است؛ همین فضاسازی در ضلع غربی تکرار شده است و در این‌جا نیز فضای آجرساز دیگری به مساحت ۱۵ مترمربع و دیوارهایی به پهنا ۱۳۰ سانتی‌متر قرار دارد که با راهرویی به اتاقک پشتی راه می‌یابد. سازه هشتی روی یک بستر سنگی با ملات آهک ساخته شده است که نمایی از سنگ قرمز زبر تراش دارد و البته از سنگ‌مزارهای سده هجتم هجری نیز در این‌جا، چونان مصالح مستعمل، استفاده کرده‌اند (تصویر ۵) اما ساخت‌مایه سازه دیوارها از آجرهایی به اندازه ۲۰×۲۰ سانتی‌متر با ملاتی آمیخته از گچ و شن و ماسه است. نیم‌برج‌ها (تصاویر ۱ و ۶): دو نیم‌برج نیمه‌گرد یا باستینون دو قلوی سمت راست (شماره ۸) و چپ (شماره ۹) ورودی دروازه گوشه جنوب‌غربی قلعه رشیدیه از گونه توپر هستند؛ این باستینون‌ها که رو به جنوب قرار دارند، به تنه باروی اصلی دوخته

(۱۰۴۲ ق.) از اسکندر بیگ منشی ترکمان (Torkamān, 2011). منطق فرضیه پژوهندگان مبتنی بر قیاس محتمل است که فرضیه دارای بیشترین شواهد و قرائن موجود را چونان یک نتیجه، معتبر می‌داند (برای نمونه، McCain & Poston, 2017).

داده‌های پژوهش

بررسی‌های میدانی و پژوهش‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهند که قلعه رشیدیه با محیط باروی ۱۲۰۴ متر، دارای سه سازه ورودی است (تصاویر ۱ و ۳): ورودی کوچک شمالی، درگاه جنوبی یا ورودی سمت راست برج بزرگ جنوبی و ورودی بزرگ گوشه جنوب‌غربی که موضوع این پژوهش است. سازه ورودی بزرگ ربع‌رشیدی از یک درگاه با دو نیم‌برج نیمه‌گرد یا باستینون (Bastion) دو سوی آن شکل می‌گیرد که به یک هشتی راه دارد (تصاویر ۳ و ۴). اگرچه بلندی تراز درگاه و نیم‌برج‌های دوقلو و همچنین دالان پشت هشتی نسبت به زمین فراییش ایجاب می‌کند که دارای پلکان باشد، اما امروزه اثری از پلکان دیده نمی‌شود؛ البته شاید در کاوش‌های آینده، نشانگانی از آن پلکان آشکار شود. ساختار ورودی بزرگ جنوب‌غربی در دو بخش هشتی و نیم‌برج‌های نیمه‌گرد بایسته بررسی است:

هشتی (تصاویر ۳ و ۴): دسترسی به هشتی از درگاهی جنوبی به پهنا ۳/۸۰ متر است. سقف هشتی و دالان‌های آن همگی فروریخته‌اند. دالان پشتی هشتی با گردش به راست به بخشی راه می‌یابد که امروزه با نام برج کبوترخانه رشیدی شناخته می‌شود؛ این برج در شمال دروازه و در تراز بالتر قرار دارد و پشت‌بام آن بلندترین نقطه کنان کوه و سراسر قلعه رشیدیه است. ناگفته نماند که در متن وقف‌نامه ربع‌رشیدی به چندین حمام‌البروج (برج‌های کبوترخانه) اشاره شده است.

تصویر ۴. تصویری پهبادی (۹۰ درجه) از دروازه جنوب‌غربی قلعه رشیدیه: ۱. درگاه، ۲. غرفه نگهبانی شرقی، ۳. غرفه نگهبانی غربی، ۴. اتاقک پشتی یا مزغل شرقی، ۵. اتاقک پشتی یا مزغل غربی، ۶. دالان شرقی، ۷. بازمانده دیوار گلین از تعمیرات شتابان شامعباس صفوی، ۸. باستینون شرقی، ۹. باستینون غربی. مأخذ: Ajorloo, 2025.

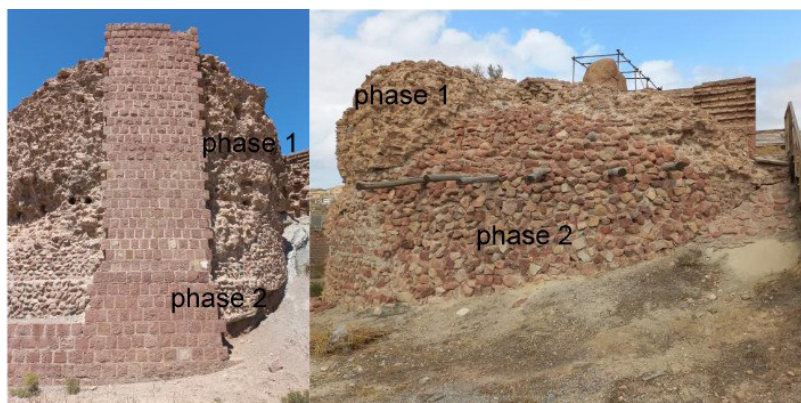
بحث

شیوه بتایی، کاربرد مصالح مستعمل و کرسی چینی آجر روی سنگ زبر تراش و اندودکاری پیتراراسا که در ورودی جنوب غربی و باروی قلعه رشیدیه دیده می شود، فرنگی است. به استناد یافته های باستان شناختی فصل های دوم و سوم پروژه بین المللی ربع رشیدی، کاربرد روش کرسی چینی دلالت بر این دارد که نمای بالایی تنه برجها آجری بوده است (Ayorloo, 2018, 2019) و بنابراین مرمت هایی که در سال های گذشته به روش امتداد نماسازی سنگی از پایین به بالای برج انجام شده است، اعتبار و سندیت باستان شناختی ندارد؛ اما آنچه از بقایای اندود کاهگل دیده می شود (تصاویر ۲ و ۴) بنا به پژوهش های اخیر، بازمانده همان تعمیرات شتابان شاه عباس صفوی در بهار ۱۰۱۹ ق. است؛ اسکندر بیگ منشی ترکمان (Torkamān, 2011) در این باره گزارش می دهد که شاه عباس کبیر به پاس پیروزی ۲۴ شعبان ۱۰۱۸ ق. سردار امام قلی خان سلطان آجورلو بر مراد پاشای عثمانی

شده اند و مصالح و شیوه بتایی هر دوی آنها همانند برج بزرگ جنوبی قلعه رشیدیه است (ن.ک: Ajorloo & Moradi, 2020; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024) و به دیگر سخن، این نیم برجها باید نمونه های کوچک تر برج بزرگ جنوبی به شمار آیند: تنه هر دو باستین از توده قلوه سنگ و مصالح مستعمل با ملات پایه آهکی است که روی شالوده ای از لاشه سنگ های بزرگ ریخته شده اند و پس از پایان کار، کرسی چینی پایین برج را به بلندی دو متر با سنگ زبر تراش قرمز نماسازی و با فن فرنگی پیتراراسا اندودکاری کرده اند. هر چند همانند برج بزرگ نیز در این جا از کلاف کشی چوبی بهره گرفته اند، اما متفاوت از آن، اثری از سنگ مزارهای سده هشتم دیده نمی شود؛ البته اندازه کوچک تر این دو برج نسبت به برج بزرگ جنوبی، هیچ توجیه فنی برای کاربرد کلاف کشی بزرگ و سنگین سنگ مزارهای قدیمی ندارد. بلندی بازمانده برج سمت راست ۶/۱۶ متر و برج سمت چپ ۵ متر و بازه آنها به ترتیب ۱۰ و ۱۱ متر است.

تصویر ۵. تصویری از کاربرد سنگ مزار دوره ایلخانی در هشتی دروازه جنوب غربی قلعه رشیدیه. مأخذ: Ajorloo, 2025.

تصویر ۶. تصویری پهنپادی (۱۸۰ درجه) از دو باستین غربی (راست) و شرقی (چپ) دروازه جنوب غربی قلعه رشیدیه که نماسازی زبر تراش و کاربرد سنگ و ملات آهکی را نشان می دهد سوراخ های برجک شرقی بر جای مانده از الوارهای پوشیده کلاف کشی چوبی هستند. ادامه نماسازی زبر تراش پس از ازاره تا بالای باستین و حذف اندود پیتراراسا بر نادرستی مرمت سال های گذشته دلالت دارند. مأخذ: Ajorloo, 2025.

قزلباشان همین قلعه را نیز محاصره می‌کنند (Bidlisi, 1860; Zeyrek, 2001; Çelebi, 2007; Torkamān, 2011, 381-395; Vefāyi, 2019). عثمان‌پاشا پیش از مرگ خویش به سرداران عثمانی دستور می‌دهد که در ربع‌رشیدی تبریز قلعه‌ای دیگر بسازند (Torkamān, 2011, 1019) زیرا «در دامن کوه سرخاب، ربع‌رشیدی را مناسب قلعه یافته بودند» و این همان قلعه عثمانی است که تاورنیه آن را دیده و گزارش کرده است (Tavernier, 1677, 55). به نوشته اسکندر بیگ منشی ترکمان، عثمان‌پاشا پیش از مرگ خویش به جعفرپاشای فرنگی خلعت حکومت تبریز و فرمان سرداری عساکر رومیّه را بخشید؛ و باز به گزارش وی، حلقه محاصره پنج ماهه جعفرپاشا سرانجام با ضدحمله فرهادپاشای عثمانی (۹۹۴ ق.) درهم‌شکست و جعفرپاشا تا سال ۱۰۰۰ ق. «در دولتخانه همایون و عمارت هشت‌بهشت نشسته بود، خطبه به‌نام خواندگار روم می‌خواند». البته به نظر می‌رسد که افزون‌بر فرمان عثمان‌پاشا، رنج محاصره پنج ماهه جعفرپاشا در قلعه تبریز دیگر انگیزه عثمانیان برای ساخت قلعه «دامن کوه سرخاب» بوده است؛ زیرا وقایع‌نویسان عثمانی نوشته‌اند که در لشکرکشی فرهادپاشا به تبریز ۱۷ تن از مهندسان و معماران برگزیده معمار سنان، سرمعمار به‌نام دربار عثمانی، وی را همراهی می‌کردند؛ به نوشته مؤرخان عثمانی، دریادار جعفرپاشای فرنگی که اسکندر بیگ منشی از وی با لقب «آخته» یاد کرده است، دریانوردی اروپایی تبار و نومسلمان بود که به دربار عثمانی راه یافت و از سلطان عثمانی القاب افتخاری جعفرپاشای خادم و جعفرپاشای قبودان (کاپیتان) دریاها را گرفت؛ وی در نبرد ۹۹۴-۹۹۳ ق. تبریز در رکاب عثمان‌پاشا

در نبرد سرنوشت‌ساز پل آجی‌چای تبریز، نیت زیارت آرامگاه‌های شیخ شهاب‌الدین اهری و شیخ صفی‌الدین اردبیلی را داشت که از طرح ضدحمله مرادپاشای عثمانی آگاه می‌شود و به منوچهر بیگ ابشیک آقاسی دستور تعمیر و آماده‌سازی شتابان قلعه رشیدیّه را می‌دهد که در کم‌تر از چهل روز به پایان می‌رسد (ن.ک. Ajorloo & Moradi, 2020; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024). درباره اندودکاری پیترااسا نیز شایان یادآوری است که به‌رغم خاستگاه رومی آن، در بیزانس و سده‌های میانه اروپا رواج یافت (Flüge, 2012; Weyer et al., 2015). در شیوه پیترااسا، بندها و درزها و بخش‌های صاف و هموار قطعات سنگی زبرتراش با گچ اندوده و پوشانده و تنها بخش ناتراشیده سنگ، برای ایجاد کنتراست و جلوه بصری، بدون اندود رها می‌شود (تصویر ۷) این شیوه بنایی و کاربست مصالح در برج بزرگ جنوبی ربع‌رشیدی نیز دیده می‌شود که اثری از سال‌های فترت رومیّه تبریز است (Ajorloo & Mehdizadeh, 2024). اسکندر بیگ منشی ترکمان (Torkamān, 2011, 1082)، ادیب و وقایع‌نویس دربار شاه‌عباس کبیر صفوی، سال‌های فرمانروایی عثمانیان بر تبریز (۱۰۱۱-۹۹۳ ق.) را فترت رومیّه تبریز لقب داده است که با پیروزی عثمان‌پاشا بر شاهزاده حمزه‌میرزای صفوی آغاز شد و با بازگشت پیروزمندان شاه‌عباس کبیر صفوی به تبریز به پایان رسید. البته پیروزی بر حمزه‌میرزا آسان نبود و جعفرپاشای عثمانی (جانشین عثمان‌پاشا) برای مقابله با ضدحمله شاهزاده صفوی، ناگزیر شتابان پیرامون کاخ هشت‌بهشت و کوی نصریه تبریز بارویی می‌کشد که به نام قلعه تبریز معروف می‌شود؛ اما

تصویر ۷. تصویری از فن رومی اندودکاری پیترااسا. مأخذ: Flüge, 2012; Weyer et al. 2015.

رومی یا وستیبولا است که در آن جا پیش از ورود به فضای درونی، خدمتکاران از مهمانان استقبال یا نگهبانان، مراجعان را بازرسی می‌کردند (برای نمونه، Kleiner, 2010). همان‌گونه که اشاره شد، در هشتی قلعه رشیدیه نیز دو غرفه آجری نیمه هشت‌ضلعی بلندتر از کف درگاه دیده می‌شوند؛ چنین می‌نماید که این غرفه‌ها کاربری پست نگهبانی و کشیک را داشته‌اند و گویا تشریفات استقبال از بلندپایگان یا بازرسی مراجعان به قلعه در این‌جا انجام می‌شده است (تصاویر ۳ و ۴). وانگهی به نظر می‌رسد که اتاقک‌های آجری پشت همین غرفه‌های نگهبانی، خوابگاه یا مزغل تیراندازی نگهبانان بوده است؛ پنجره یا روزنه آجری که در بر جنوبی اتاقک ضلع غربی - پشت باستین شماره ۹- دیده می‌شود، دست‌کم بر وجود مزغل تیراندازی دلالت دارد (تصاویر ۳ و ۴). از بررسی هشتی قلعه رشیدیه دریافت می‌شود که دالان L شکلی که در پشت هشتی به سوی راست می‌چرخد و دو غرفه نگهبانی دو سوی ورودی، چونان عناصر فضایی رعایت نظم و ترتیب مراجعان به قلعه و پیش‌گیری از ازدحام جمعیت و بی‌نظمی عمل می‌کرده‌اند. موقعیت دروازه جنوب‌غربی نسبت به برج بزرگ جنوبی به گونه‌ای است که نگهبانان و تیراندازان بالای برج بزرگ بر مسیر دسترسی به این دروازه، چیرگی آفندی و پدافندی دارند؛ وانگهی هشتی این سازه، فضایی مناسب برای استقبال از مهمانان و بازرسی مراجعان است و موقعیت آن در بلندی گوشه جنوب‌غربی قلعه، رو به چشم‌انداز شهر تبریز و شهرستان رشیدی - البته به موازات برج بزرگ جنوب - یک جلوه بصری قوی ایجاد می‌کند؛ ناگفته نماند که این ویژگی‌های فضایی و بصری در دو درگاه کوچک جنوبی و شمالی دیده نمی‌شوند (تصاویر ۱ و ۹): درگاه کوچک ساده جنوبی که در سمت راست برج بزرگ جنوبی قرار دارد، بر پایه کاوش‌های باستان‌شناختی اخیر، بازمانده‌ای از دوره ایلخانی است که در

با شاهزاده حمزه میرزای صفوی جنگیده بود و سرداران عثمانی وی را می‌ستودند؛ هم‌چنین جعفر پاشا افزون بر فرمانداری تبریز، چند سالی نیز مقام دریاداری عثمانی در دریای سپید و قبرس و مقام بیگلربیگی طرابلس غرب و طرابلس شام را داشت (Bidlisi, 1860, 293 & 334; Zeyrek, 2001; Ta'likizade, 2005; Çelebi, 2007; Torkamān, 2011, 391; Vefāyi, 2019; Özçelik, 2021; Aydar, 2022).

فرضیه ساخت قلعه رشیدیه در سال‌های فترت رومیه تبریز و نقش معماران و مهندسان اعزامی معمار سنان به تبریز، هم‌چنین چرایی شباهت و همانندی سازه ورودی جنوب‌غربی قلعه رشیدیه با نمونه‌های رومی و بیزانسی را تبیین می‌کند؛ اگر نمونه‌وار گفته شود، همانندی گونه‌شناختی فرم و شیوه بنایی این سازه با دروازه لفکه شهر از نیک معروف به لفکه کاپیسی که الگوی معماری رومی دارد، شایان درنگ است (تصویر ۸). پیشینه دروازه لفکه به روزگار هادریان، امپراتور روم باستان (۱۳۸-۱۱۷ م.) می‌رسد که کاربری آن در روزگار بیزانس و عثمانی ادامه داشت (برای نمونه، Ermiş, 2009; Kuleli, 2023). در دو سوی چپ و راست ورودی دروازه لفکه دو باستین با تنه توپر و ساخته از قلوه‌سنگ، مصالح مستعمل، ملات آهک و بتن رومی قرار دارد که نماسازی آن‌ها با روش کرسی چینی و اندودکاری پیتراسا است. شیوه بنایی دیوارهای درگاه و باروی لفکه نیز همین است. صرف نظر از فرم و پلان نیم‌دایره، توپربودگی، فن کلاف‌کشی، مصالح و شیوه بنایی، تنها تفاوت شایان توجه نمونه رشیدیه از گونه‌های رومی و بیزانسی - برای نمونه لفکه - بتن رومی است که از رشیدیه هنوز گزارش نشده است. سنت رومی فضای هشتی یا وستیبولا برای نگهبانان و مراجعان در پشت باستین‌های لفکه نیز رعایت شده است. طرح هشتی قلعه رشیدیه نیز شبیه پیش‌اتاق‌های انتظار

تصویر ۸. گراوور شارل تکسیه از دروازه رومی لفکه، شهر از نیک. مأخذ: Texier, 1862.

و فهم شباهت‌ها با نمونه‌های عثمانی میراث روم و بیزانس آمده است. افزون‌بر موقعیت دروازه جنوب‌غربی که در جایی بلند و زیر پوشش دفاعی برج بزرگ جنوبی قرار دارد، سازه هشتی پشت نیم‌برج‌ها کاربری تشریفاتی و ورودی همگانی آن را تبیین می‌کند؛ زیرا درگاه کوچک جنوبی، در سمت راست برج بزرگ جنوبی، تنها برای رفت‌وآمد خدم‌وحشم قلعه مناسب است؛ وانگهی شیب تند ورودی کوچک شمالی قلعه که رو به کوه سرخاب است، اجازه آمدوشد آسان روزانه را نمی‌دهد و چنین می‌نماید که کاربری آن صرفاً نظامی و به هنگام شرایط اضطراری قلعه بوده است؛ حال آنکه دروازه جنوب‌غربی با شیب ملایمی که رو به شرق دارد، برای حرکت پیادگان و سواران مناسب است و بنابراین تشریفات و استقبال یا بازرسی مراجعان به قلعه می‌تواند در هشتی همین‌جا انجام شود؛ اینک، به نظر می‌رسد که کاوش‌های باستان‌شناختی در آینده باید شاه‌نشین قلعه را جایی پشت خروجی دالان هشتی دروازه جنوب‌غربی قلعه رشیدیه و پیرامون برج معروف به کبوترخانه جستجو کنند.

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

فهرست منابع

- Ajorloo, B. (2017). *Report of the 1st international Irano-german archaeological & restoration expedition to the Rab'-e Rashidi*. Archival Report of Iranian Center for Archaeological Researches.
- Ajorloo, B. (2018). *Report of the 2nd international Irano-german archaeological & restoration expedition to the Rab'-e Rashidi*. Archival Report of Iranian Center for Archaeological Researches.
- Ajorloo, B. (2019). *Report of the 3rd international Irano-german archaeological & restoration expedition to the Rab'-e Rashidi*.

سال‌های فترت رومیّه تبریز با فن کرسی‌چینی و نمای زبر تراش و اندود پیترااسا بازسازی شده است (Ajoorloo, 2018, 2019). این درگاه ساده فضاهای معماری مناسب استقبال و پذیرایی و ایجاد جلوه بصری ندارد و تنها برای رفت‌وآمد خدم‌وحشم و سربازان مناسب است (تصویر ۹). به نظر می‌رسد که کاربری ورودی کوچک شمالی -رو به دامنه کوه سرخاب- که روی شیبی بسیار تند ساخته شده است و تنها دو باستیون ساده توپر و یک راهروی کم‌عرض بدون هشتی پشتی دارد (تصویر ۱)، برای موارد اضطراری و امداد و آمدارسانی بوده است.

نتیجه‌گیری

ساخت قلعه‌ای دارای ۱۲ برج و ۱۲۰۴ متر محیط بارو از سنگ و آجر و ملات آهک در مدت چهل روز امکان‌پذیر نیست و بنابراین، قلعه رشیدیه نمی‌تواند ساخته شاه‌عباس کبیر صفوی باشد بلکه این همان قلعه‌ای است که جعفرپاشای فرنگی عثمانی به سفارش عثمان‌پاشا در دامن کوه سرخاب ساخته بود. بر مبنای منطق قیاس محتمل، پیوستگی و دوختگی سازه دروازه جنوب‌غربی با باروی پیرامونی قلعه رشیدیه و همانندی شیوه بتایی و مصالح آن با برج بزرگ جنوبی و بارو دلالت دارد که این دروازه نیز ساخته جعفرپاشای فرنگی در سال‌های فترت رومیّه تبریز است که البته عثمانیان آن را پس از تخریب سازه‌های از سازه‌های مجموعه ابواب‌البرّ ربع رشیدی ساخته بودند. منطق قیاس محتمل هم‌چنین علت شباهت و همانندی شیوه بتایی و ساخت‌مایه قلعه رشیدیه را با نمونه‌هایی از عثمانی که الگوی رومی و بیزانسی دارند، بر مبنای آن ۱۷ مهندس و معماری تبیین می‌کند که به گزارش بایگانی‌های عثمانی، معمار سنان همراه فرهادپاشا به آذربایجان اعزام کرده بود؛ البته شایان یادآوری است که دروازه لفکه شهر از نیک یگانه الگوی دروازه جنوب‌غربی رشیدیه نیست و در این پژوهش تنها از باب تمثیل

تصویر ۹. تصویری از درگاه کوچک جنوبی، در سمت راست برج بزرگ جنوبی که فن کرسی‌چینی با بندکشی پیترااسا و نماسازی زبر تراش را نشان می‌دهد. مأخذ: Ajorloo, 2018.

Archival Report of Iranian Center for Archaeological Researches.

- Ajorloo, B. (2021). Archaeological excavations of Rab'-e Rashidi international project: The cultural heritage of Khwāja Rashid al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 161–182). University of Tabriz Press.
- Ajorloo, B. (2025). *Report of the 4th archaeological & restoration expedition to the Rab'-e Rashidi, Winter 2025*. Archival Report of Iranian Center for Archaeological Researches.
- Ajorloo, B., Fuchs, C., & Moradi, A. (2018). New research approaches to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2017. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 16th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume II. Short Reports 2017* (pp. 39–43). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., Korn, L., & Fuchs, C. (2019). The 2nd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2018. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 17th Annual Symposium on the Iranian Archaeology 2018–2019: Volume I. Short Reports 2018* (pp. 11–15). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., Korn, L., & Moradi, A. (2020). The 3rd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2019. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 18th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume I. Short Reports 2019* (pp. 25–32). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., & Mehdizadeh, B. (2024). Investigating the Roman and Byzantine patterns of the great southern outwork of the Rab'-e Rashidi based on Anatolian samples. *Bagh-e Nazar*, 21(136), 53–64. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.435340.5537>
- Ajorloo, B., & Moradi, A. (2020). An analytical approach to the function and dating of the great southern tower at Rab'-e Rashidi in Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 17(85), 51–64. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2020.171487.3990>
- Aydar, M. (2022). III. Murad devrinde şark seferine dair bir gazavatname. In S. Nurdan & M. Özler (Eds.), *18ci Türk Tarih Kongresi, Ankara, 15- October 2018* (pp. 1061–1074). Türk Tarih Kongresi.
- Bidlisi, S. (1860). *Scheref-Nameh ou histoire des Kourdes* (V. V. Zernof, Ed.). Académie Impériale Russe des Sciences.
- Blair, S. (1984). Ilkhanid architecture & society: an analysis of the endowment deed of Rab'-e Rashidi. *Iran*, 22, 67–90.
- Çelebi, A. D. M. (2007). *Şecā'atnāme* (A. Özcan, Ed.). Çamlica Basım Evi.
- Ermiş, M. (2009). *Iznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Istanbul.
- Flüge, B. (2012). Construction and conception techniques of residential buildings and urbanism in Medieval Europe around A.D. 1100: The example of Cluny (France). In R. Ousterhout et al. (Eds.), *Masons at Work: Architecture & Construction in the Pre-Modern World*. CAS, University of Pennsylvania. <https://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/fluge-masons.pdf>

upenn.edu/ancient/masons/fluge-masons.pdf

- Fuchs, C., & Ajorloo, B. (2023) The Rab'-e Rashidi site in Tabriz (Iran) and its architectural remains. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 06–09 April 2021, Bologna: Volume II* (pp. 851–866). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.131739783447119030.851/>
- Fuchs, C. (2021). Rab'-e Rashidi: a study of the defensive architecture on the site. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 358–387). University of Tabriz Press.
- Gholdori, N. J. & Ajorloo, B. (2023). An introduction to the hypothesis of SOQĀYA of Rab'- e Rashidi. *Journal of Art & Civilization of the Orient*, 11(41), 6–15. <https://doi.org/10.22034/jaco.2023.383140.1293>
- Hamadāni, K. R. F. A. (1977). *Al-Waqfiyya al-Rashidiyya Be Khatt-e al-Wāqef Fi Bayān-e Sharāyet-e Omūr-e al-Waqf va al-Masāref* (M. Minovi et al., Eds.). The Society for the National Heritage of Iran.
- Hoffmann, B. (2000). *Waqf im mongolischen Iran: Rašīduddīns Sorge um Nachruhm und Seelenheil*. Steiner.
- Hoffmann, B. (2013). Speaking about oneself: Autobiographical statements in the works of Rašīd al-Dīn. In A. Akasoy, C. Burnett & R. Yoeli-Tlalim (Eds.), *Rašīd al-Dīn: Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhānid Iran* (pp. 1–14). Warburg Institute.
- Hoffmann, B. (2014). In pursuit of memoria and salvation: Rašīd al-Dīn and his Rab'-e Rashidi. In J. Pfeiffer (Ed.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th & 15th Century Tabriz* (pp. 171–185). Brill.
- Hoffmann, B. (2021). The Waqfnāma-yi Rab'-e Rashidi– the most important written source for the understanding of the Rab'-e Rashidi endowment. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 388–398). University of Tabriz Press.
- Kashani, A. A. M. (2012). *The History of Öljeitü* (M. Hambali, Ed.). 2nd Print. Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb.
- Kleiner, F. S. (2010). *A History of Roman Art* (2nd ed). Wadsworth.
- Korn, L., & Heidenreich, A. (2021). The site of Rab'-e Rashidi, Tabriz: goals and beginnings of the Iranian-German research project. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 314–334). University of Tabriz Press.
- Kuleli, A. E. (2023). Nikaia (İznik) savunma sisteminin mimarisi, anıtsal kapılar, duvarlar, burçlar. *AMISOS*, 8, 44–69. <https://doi.org/10.48122/amisos.1271016>
- Lorain, T. (2021). The Rab'-e Rashidi archaeological campaign, Tabriz: trench XII & XIII preliminary results (2019). In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor*

of Khwāja Rashid-al-Din Faḡl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies (pp. 335–357). University of Tabriz Press.

- Lorain, T., Fuchs, C., & Korn, L. (2022). Architectural and archaeological research on the Rab'i Rashidi, Season 2019. *E-Forschungsberichte des DAI*, 1–35. <https://doi.org/10.347803/h77-denz>
- Lorain, T., Ajorloo, B., & Korn, L. (2023). Preliminary result of the Iranian-German archaeological campaign at the Rab'-e Rashidi in Tabriz. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 06–09 April 2021, Bologna: Volume II* (pp. 867–878). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.131739783447119030.867/>
- Maraghi, R. O. I. (1961). *Manteq-al-Oshshāgh o Jām-e-Jam* (S. Nafisi, Ed.). Amir Kabir Publications.
- McCain, K., & Poston, T. (Eds.). (2017). *Best Explanations: New Essays on Inference to the Best Explanation*. Oxford University Press.
- Mustawfi, H. (1919). *Nuzhat-al-Qulūb* (G. LeStrange, Ed.). Luzac & Brill.
- Özçelik, E. (2021). Acem serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan eyaletlerinin muhafazası, 1583–1591. *Journal of Humanities & Social Sciences, Fatih Sultan Mehmet University*, 18, 139–194. <https://doi.org/10.16947/fsmia.1050274>
- Qajar, N. M. (2014). *Tārīkh o Joghrafiyāy-e Dār-al-Saltanat-e Tabrīz* [The History and Geography of the Royal Seat of Tabriz] (G. T. Majd, Ed.). Aydin Publications.
- Roshan, M. & Ajorloo, B. (2019). The analytical revisiting of the structure known as Ilkhanid bathhouse in Rab'-e Rashidi, Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 15(68), 5–14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.81653>
- Roshan, M., Ajorloo, B. & Pirbabaei, M. (2025). The analytical revising of function and relative dating of the stepped structure at Rab'-e Rashidi. *Bagh-e Nazar*, 21(139), 49–58. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2024.472735.5645>
- Samarqandi, D. (1900). *The Tadhkiratu Sh-Shua'ra, Memoirs of the Poets of Dawlatshah Bin Ala'u D-Dawla Bakhtishah Al-Ghazi of Samarqand* (E. G. Browne, Ed.). Brill.
- Sarabi, M. (2024a). Reconstruction of the architectural plan of the Rowza in the Rab'-e Rashidi complex, Tabriz, Iran. *Bagh-e Nazar*, 21(134), 47–56. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.433241.5526>
- Sarabi, M. (2024b). Reconstruction of Khanqah Rashidi and identification of its location based on geophysical analysis of the large structure's plan on the eastern hill of Rab'-e Rashidi. *Journal of Research on Archaeometry*, 10(1), 119–131. <https://doi.org/10.61186/jra.10.1.432>
- Ta'likizade, M. S. (2005). *Tebriziyye* (B. Özkuzugüdenli, Ed.). University of Marmara.
- Tabrizi, A. (2018). *Shahanshāh-Nāma* (M. G. Kakhki & J. R. Aliābādi, Eds.). Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Tabrizi, N. A. (2023). *The Poetic Ghāzān-Nāma* (M. Modabberi, Ed.). 2nd edition. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Tavernier, J. B. (1677). *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Écuyer Baron d'Aubonne, qu'il a Fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, Premier Partie*. Gervais Clouzier et Claude Barbin à Paris.
- Texier, F. M. C. (1862). *Asie mineure: Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la chersonèse d'Asie*. Imprimeurs de L'Institute de France.
- Torkamān, I. B. M. (2011). *Ālam Ārā-yi 'Abbāsī* (F. Morādi, Ed.). Agah Publications.
- Vefāyi, Ş. M. (2019). *Tevārih-i Gāzāvāt-i Sultān Murād-i Sālis* (E. Afyuncu, Ed.). Yeditepe Yayinlari.
- Weyer, A. et al. (2015). *EwaGlos, European illustrated glossary of conservation terms for wall paintings and architectural surfaces*. Hornemann Institute.
- Wilber, D. N., & M. Mniovi. (1938). Notes on the Rab'-e Rashidi. *Bulletin of American Institute for Iranian Art & Archaeology*, 5, 247–259.
- Wilber, D. N. (1955). *The architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid Period*. Princeton University Press.
- Zeyrek, Y. (2001). *Tārīh-i Osman Paşa Özdemiroğlu*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

آجورلو، بهرام و مهدی‌زاده، بهزاد. (۱۴۰۵). گاهشناسی نسبی و کاربست سازه ورودی جنوب‌غربی ربع رشیدی. *باغ نظر*, ۲۳(۱۵۵)، ۱۴-۵.

DOI: [10.22034/bagh.2026.532819.5855](https://doi.org/10.22034/bagh.2026.532819.5855)

URL: https://www.bagh-sj.com/article_242122.html